

Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Zamożność Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim, XVI – XVIII w. Próba oceny

Jednym z czynników określających miejsce Tatarów w społeczeństwie Wielkiego Księstwa Litewskiego była ich zamożność.

Tradycyjny schemat zajęć uprawianych przez poszczególne warstwy litewskich muzułmanów był prosty: zobowiązani do służby wojskowej Tatarzy uprzywilejowani zajmowali się, w chwilach wolnych od tej posługi, uprawą roli. Ziemię uprawiali też Tatarzy *prości*, którzy nie gardzili bynajmniej i innymi zajęciami. Rzeczywistość była, jak to zwykle bywa, nieco bardziej złożona.

Podstawowym zajęciem Tatarów — zobowiązanych do służby wojskowej i wolnych od tego obowiązku — była uprawa roli. Bogatsi wykorzystywali do tego celu poddanych, ubożsi — uprawiali ziemię osobiście. *Prości* muzułmanie ponadto trudnili się handlem, furmaństwem, przewozem poczty, ogrodnictwem, garbarstwem. Za podsumowanie najpopularniejszych zawodów można więc uznać poświęcony im fragment inwentarza kowieńskiej parafii św. Piotra i Pawła z 1743 r.: *Modus vivendi eorum talis: excolunt hortos et olera divdunt. Alii vecturam agunt, alii postam ferunt, seu tabellarii officio funguntur*¹. Stosunkowo nieliczni, raczej z grona uprzywilejowanych, pełnili funkcje tłumaczy i pisarzy tatarskich. Te z kolei zajęcia dostarczały dochodów bezpośrednich — wynagrodzenia za sporządzone dokumenty i tłumaczenia. Tłumacz, czy pisarz miał jednak — poprzez łatwiejszy dostęp do *hospodara* — szansę na łatwiejsze uzyskanie zarówno okazjonalnych gratyfikacji jak też nadań ziemskich². Nieliczni zamożniejsi Tatarzy posiadali karczmy. Wzmianki o tym pochodzą już z XVI w.³

Litewscy muzułmanie, poszukując dochodu, przekraczali jednak granice struktur wykoncypowane przez badaczy z XIX i XX wieku. Rozwinął się wśród nich proceder przypominający, znane dwa stulecia później, wynajdowanie zatrudnień godnych szlach-

¹ J. Lebedys, *Lietuviu kalba XVII – XVIII amž. viešajame gyvenime*, Vilnius 1976, s. 149.

² R. Firkovičius, *Tatarskie i arabskie pisari w kanceliarii WKL [w:] Litowskaia metrika, tezisy dokladov ...*, Vilnius 1988, s. 48.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Sumariusz Metryki Litewskiej (dalej: SML) IV, k. 227, SML V, k. 282, SML XIII, k. 26, Archiwum Publiczne Potockich 28, s. 153.

cica — *towary stanowi szlacheckiemu przyzwoite*⁴. Tylko garbarstwo było — jak się zdaje — *stanowi tatarskiemu nieprzyzwoite*, służyło bowiem jako obelga⁵. Tatarzy ho-spodarscy szukali środków do życia w nader różnych miejscach i zawodach. Służyli więc nie tylko królowi, lecz i panom litewskim⁶. Zdarzało się, że zamieszkiwali w miastach⁷. Spotykamy wzmianki o wykonywaniu przez nich zajęć typowych dla *ludzi prostych*. Konkurując z mieszczanami, dzierżawili opłaty targowe⁸, handlowali jarzynami⁹, bielili płótno¹⁰, zajmowali się też furmaństwem¹¹. Niemala część tej aktywności budziła przeciwdziałanie — lękających się konkurencji — mieszczan. Niektórzy muzułmanie, nie tylko *hospodarscy*, pełnili w XVI stuleciu pomocnicze funkcje sądowe i urzędowe. Byli więc *uwiązczymi*¹² i *wizami*¹³. Wiązało się to z pewnymi opłatami na ich rzecz, określonymi zwyczajowo, bądź przez Statuty (I Statut: rozdz. VI, art. 27; III Statut: rozdz. IV, art. 15). Inni — rozwozili pocztę za pieniądze¹⁴. Uprzywilejowanie Tatarów ho-spodarskich w zakresie prawa sądowego budziło z kolei požądanie ich *prostych* pobratymców. W 1562 r. gospodar wzywał: *żeby żaden, chto kolwek ku służbie hoden, marszałok, choruzij, ułan, murza, kniaź, kozak i furman, w domu nie został*¹⁵. Ziemska służba wojskowa, będąca źródłem uprzywilejowania prawnego, była więc — jak widać — dostępna również dla Tatarów *prostych*. Niekiedy wiązało się z nią *żałowanie ze skarbu*. Dlatego — jak stwierdzał w swej rewizji z 1631 r. Jan Kierdej — *każdy Tatarzyn chcąc mieć suknię, z ochotą podymował się z małego gruntu staw[i]ać konia*¹⁶. Nie można

⁴ Zob. J. Jedlicki, *Klejnot i bariery społeczne*, Warszawa 1968, s. 67.

⁵ *Akty izdawajemyje Wilenskoju Komissjeju dla Razbora Drewnich Aktow* (dalej: AWAK) XXI, Wilno 1894, nr 53; P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części podzielony*, Wilno 1617, passim.

⁶ Zob. Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Wilno (dalej: BLAN) F. 264 – 1023, Biblioteka Kórnicka, rkps 1540, nr 68. Zjawisko takie występowało wśród szlachty, zob. W. Sienkiewicz, *Bojarzy-szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” XLVIII: 1983, z. 4, s. 62.

⁷ Nie rozróżniał ich od *prostych* pobratymców P. Borawski, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Lituanio-Slavica Posnaniensia” (dalej: LSP) II: 1987; zob. AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR) XXIX, nr 166, s. 2 – 3.

⁸ A.B. Zakrzewski, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI – XVIII w.)* [w:] *Kipčiak-turku Orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimu perspektyva*, Vilnius 1994, s. 124.

⁹ L.K. i S.K., *Dwa dokumenty do dziejów handlu i rzemiosła tatarskiego w Wilnie w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Tatarski” II: 1935, s. 449. Zob. AGAD, SML III, k. 154, 1551 – 1552 r.

¹⁰ AGAD, AR II, ks. 8, s. 144 – 145; Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Driewnich Aktow, Moskwa, f. 389, nr 113, k. 649, regest: AGAD, SML VIII, k. 194v.

¹¹ J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa – Poznań 1984, s. 98.

¹² AGAD, ML 195, s. 63.

¹³ AWAK XXI, s. 364.

¹⁴ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne, Wilno (dalej: LPAH), SA-13801, k. 32, 32v., AGAD, AR II, ks. 11, k. 95, 99, 104, 117. Rozwożenie listów należało też, już nie za pieniądze, do posługi ho-spodarskiej i w dobrach prywatnych — pańskiej.

¹⁵ *Lietuvos Metrika*, knyga Nr. 564 (1553 – 1567), wyd. A. Baliulis, Vilnius 1996, ..., s. 93.

¹⁶ P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. — sumariusz i wypisy „Acta Baltico-Slavica”* (dalej: ABS) XX: 1991, s. 78, szerzej: A.B. Zakrzewski, *Służba wojskowa Tatarów litewskich, XVI – XVIII w.* [w:] *Tatarzy w Polsce i na świecie*, Poznań 1998, s. 68 – 84 (w druku).

wykluczyć, że i w stuleciach następnych Tatarzy owi szukali szczęścia w chorągwiach dowodzonych przez swoich uprzywilejowanych pobratymców. Wiązała się z tym nadzieja również na udział w zdobyczu wojennej.

Można postawić hipotezę, że poszukiwania źródeł dodatkowego zarobku przez tatarską ludność uprzywilejowaną rozpoczęły się — wobec mniejszej niż u szlachty możliwości jego uzyskania — znacznie wcześniej. Kwestia ta wymaga jednak szczegółowego dowodu.

Oszacowanie dochodów osiągniętych przez Tatarów jest przedsięwzięciem nadzwyczaj trudnym. W XVIII stuleciu karczmy przynosiły przeciętnie minimum 200 – 240 zł¹⁷. Precyzyjna ocena wysokości innych źródeł dochodu jest, na obecnym etapie badań, chyba niezbyt możliwa. Zabiegiem bezpiecznym będzie więc, ze świadomością niepełności obrazu, skoncentrowanie się na wielkości gruntów, pozostających we władaniu różnych warstw litewskich muzułmanów. Założyć należy — za Witoldem Kulą — że *aż do końca XVIII wieku wartość majątku ziemskiego jest w zasadzie proporcjonalna do jego powierzchni*¹⁸. Sama ocena wielkości majątków Tatarów *hospodarskich*, a więc zobowiązanych do służby wojskowej budzi, dla XVI wieku, liczne problemy. Wynikają one z panującej wówczas różnorodności jednostek pomiaru gruntów¹⁹. Pozwala to tylko na porównywanie wielkości majątków tatarskich wobec innych dóbr ziemskich.

Wydaje się, że w I połowie tego stulecia nadania tatarskie zbliżone były wielkością do nadań na rzecz bojarów-szlachty. Dowodem są, spotykane niekiedy, nadania gruntów bezpośrednio po chrześcijańskich poprzednikach²⁰, jak również odbywanie służby hospodarskiej, której wymiar zależał od wielkości majątku, w przeciętnym wymiarze równym posłudze bojarów szlachty. Białoruski badacz Walery Mianżyński wyliczył, na podstawie popisu 1528 r., iż tatarscy właściciele ziemi (stanowiący 4,7% właścicieli ziemi w Wielkim Księstwie Litewskim) władali tylko 3,2% ziemi²¹. Widać więc, że przeciętny majątek tatarski był mniejszy od przeciętnego majątku bojara chrześcijanina. Ponad przeciętność wybijały się dobra tatarskiej elity — carewiczów, chorążych, pisarzy i tłumaczy. Wykorzystując życzliwość władcy konsekwentnie powiększali oni swe majątki. Azubek Sołtan otrzymał w 1514 r. 70 koniuchów i 6 ziem pustych²², a w 1516 r. dwór Położyn²³. Na przełomie XV i XVI stulecia wielkością wyróżniał się majątek pisarza i tłumacza tatarskiego Ibrahima Tymirczyca, który w latach 1488 – 1518 dołączył do ziem uzyskanych po ojcu co najmniej kilkanaście służb i pustowszczyzn²⁴.

¹⁷ Z tytułu czopowego i szelężnego płacili Tatarzy po 10 – 12 złotych w dwóch ratach, LPAH, SA-5917, k. 596, 828, 954 – 959v., 1083 – 1084. Miało to stanowić 10% dochodu, por. *Volumina Legum* VIII, 631.

¹⁸ W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*, Warszawa 1983, s. 195.

¹⁹ Zob. J. Jurkiewicz, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI – XVII wieku*, Poznań 1991, s. 29 n., J. Sobczak, *Położenie prawne ...*, s. 83.

²⁰ *Akty Litowskiej Metriki*, izd. F.I. Leontowicz (dalej: ALM) t. I wyp. I, Warszawa 1896, nr 57, 1488 r., AWAK XXXI, nr 3; AGAD, ML 191B, s. 59, 164, 301, ML 197, s. 156, ML 199, s. 167, ML 217, s. 869.

²¹ W.S. Menżinskij, *Struktura feodalnego zemlewtadenija w WKL (po materiałom Perepisi wojska 1528)*, „Istorija SSSR” 1987, Nr 3, s. 167, tab. s. 171.

²² AGAD, ML 195, s. 871.

²³ AGAD, dokument pergaminowy nr 8755.

²⁴ ALM I, nr 57, 111; AGAD, ML 191B, s. 81, 301, 7; ML 196, s. 17 (to samo ML 196, s. 172; ML 203, s. 193), *Lietuvos Metrika (1427 – 1506)*. Knyga Nr. 5, wyd. E. Banionis, Vilnius 1993, s. 99, *Lietuvos Metrika (1518 – 1523)*. Knyga Nr. 11, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997, s. 54 – 55.

W wyniku rozrodzenia się Tatarów dotychczasowe ziemie nie zapewniały im utrzymania, prosili więc hospodara o kolejne nadania²⁵. Zwiększało to ilość tatarszczyzn, jednakże nie powodowało wzrostu zamożności większości Tatarów. W wyniku pomiaru włócznej niektórzy Tatarzy — dotąd nie pełniący posługi wojennej — otrzymali ziemie *na służbie tatarskiej konnej*²⁶. Zwraca uwagę niewielka wielkość gruntów — około 1 włóki zarówno w powiecie kleckim²⁷, jak i grodzieńskim²⁸. Do jednowłokowego nadziału dodać należy sianożęcie i dąbrowy. Nie zmienia to jednak faktu, że było to, co do wielkości, raczej nadanie chłopskie. Byli to więc nie Tatarzy *hospodarscy*, lecz różnego rodzaju sługi. Grupę tę pomiaru włóczna zachowała²⁹. Bliższe przeciętnej wielkości majątków tatarskich były posiadłości we wsi Osmołowice w powiecie kleckim — nadziały miały tam po 6 włók³⁰. W XVII wieku wielkość przeciętnego majątku Tatarów hospodarskich — o ile można sądzić — nie uległa zmianie. Ci, dla których nie starczyło ziemi, przenosili się do Korony — na Wołyń. Niekiedy, zapewne częściej w drugiej połowie stulecia, gdy do poczucia dyskryminacji prawnej i politycznej dochodziły względy ekonomiczne — wybierali emigrację.

Podstawowym źródłem oceny wielkości tatarskich majątków w XVII wieku są abjuraty podymnego³¹. Niepełna abjurata powiatu trockiego z 1667 r. zawiera 49 deklaracji Tatarów hospodarskich³². Spośród nich czterdziestu jeden zgłosiło po 1 dymie, trzech — po 2 dymy (w tym jeden — 1 dym ojczysty i 1 zastawny), dwóch Tatarów zadeklarowało po 3 dymy. Tylko jeden — Dawid Romanowicz zgłosił 8 dymów. Siedmiu — najprawdopodobniej — braci Azulewiczów zaprzysięgło ponadto 7 dymów, był to prawdopodobnie niedział braterski. Widać olbrzymią przewagę Tatarów posiadających po 1 dymie. Podobny obraz wyłania się z abjuraty województwa trockiego z 1690 r.³³ Spośród 208 dymów tylko 20 stanowiły majątki większe niż jednodymowe. Tak więc jeden Tatar dzierżył 6 dymów, jeden — 4 dymy, dwóch — 3 dymy i dwóch — 2 dymy. Również abjurata dymów województwa wileńskiego z tego samego roku ujawniła zdecydowaną przewagę tatarskich posiadaczy jednego dymu³⁴. Spośród 124 przysięgających tylko jeden deklarował 2 dymy³⁵. Podobne zjawisko widać i w innych

²⁵ Np. AGAD, ML 194, s. 290.

²⁶ AGAD, AR XXIX, nr 111, k. 24v., 1552 – 1556 r.

²⁷ Ibidem.

²⁸ *Piscowaja kniga grodzieńskiej ekonomii*, t. I, Wilno 1881, s. 314. Podobną wielkość odmiany spotykamy i w innych powiatach, zob. AGAD, nabytki oddz. I, nr 66, k. 16.

²⁹ Zob. J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku* [w:] idem, *Dawna Litwa*, Olsztyn 1986, s. 172.

³⁰ AGAD, AR XXIX, nr 111, k. 78 – 80.

³¹ Omawiają je H. Lulewicz i W. Sienkiewicz, *Rejestry podatkowe Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1637 – 1717*, „Przegląd Historyczny” LXXII: 1981, z. 1, s. 111 – 118.

³² Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, dział rękopisów (dalej: BUWil), F. 7 — księga grodzka trocka 1662 – 1690, k. 118 – 914.

³³ AGAD, Biblioteka Załuskich 205, k. 32v.n.

³⁴ *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1989, s. 103 – 107, 163 – 165, 177 – 178, 230 – 233. Inny egzemplarz: BLAN, F, 264 – 1211, k. 15 – 18v.

³⁵ Obliczenia te nieco (o dwóch przysięgających) różnią się od wyników H. Lulewicza i W. Sienkiewicza, op. cit., s. 118. Różnica ta jest dla naszych rozważań nieistotna.

powiatach³⁶. Kwestia dokładności spisu 1690 r. budzi dyskusję. Józef Morzy, a za nim Jerzy Ochmański i Grzegorz Błaszczyk stwierdzili, że w spisie późniejszym nie wykazano, w porównaniu ze spisem 1667 r., 33 – 40% dymów³⁷. Nie zmienia to istoty rzeczy: wśród Tatarów gospodarskich dominowały majątki jednodymowe. W tej jednodymowej przeciętności spotykamy jednak wyjątki: w 1670 r. Dawid Baranowski zadeklarował 49 dymów, dzierzonych jednak *do żywota*³⁸. Z tatarszczyzn Baranowski zgłosił już tylko 2 dymy³⁹. W rzeczywistości — wedle szacunku Andrzeja Rachuby — była to trzecia część jego niemałego, a jak na tatarskie stosunki — wręcz olbrzymiego, majątku⁴⁰.

Zakładając, że pierwszy dym deklarowano z domu samego Tatara, a dopiero od drugiego dymu zaczynały się domostwa poddanych⁴¹, stwierdzić należy, że większość Tatarów reprezentowała potencjał ekonomiczny zbliżony do szlachty nie mającej poddanych. Nie zawsze jednak dym *dworny* oznaczał jedno domostwo. Emanuel Rostworowski zwrócił swego czasu uwagę, iż w XVIII wieku *może to być coś więcej niż jeden dom*⁴². Znając charakterystyczną dla staropolskiej, i nie tylko staropolskiej, skarbowości tendencję do zaniżania przez podatników podstawy opodatkowania⁴³ i biorąc pod uwagę fragmentaryczne dane⁴⁴, stwierdzenie powyższe odnieść można również do dymów tatarskich w XVII wieku. Ilość Tatarów posiadających poddanych była więc wyższa niż wynikałoby to z wykazów podymnego. Skali zjawiska, wobec niepełnego opracowania abjurat pogłównego, obecnie ocenić nie można.

Nowym osadnikom nadawano zapewne podobną ilość ziemi. W 1625 r. osadzono pod Dorohobużem w województwie smoleńskim 100 Tatarów, każdemu nadając 5 włók gruntu⁴⁵. Sporadycznie zdarzały się nadania większe: Jakub Mustafowicz otrzymał w starostwie dorohobuskim 30 włók z 5 poddanymi. Było to jednak nadanie, jak wyjaśnił Stanisław Dumin, *przemycone* wśród wielu nadań dla chrześcijańskiej szlachty, osadzanej właśnie na świeżo odzyskanej Smoleńszczyźnie. Różniło się więc ono, również wielkością, od beneficjów przyznawanych muzułmanom⁴⁶.

³⁶ AGAD, AR, VI, II – 50, s. 74 – 75, Biblioteka Żałuskich 205, k. 18n., Archiwum Tyzenhauzów G-857A, s. 33 – 34.

³⁷ Zob. J. Ochmański, *Szlachta żmudzka w XVII w.* [w:] idem, *Dawna Litwa ...*, s. 201 – 202.

³⁸ BUWil, F. 7 – 12/5966, księga sądowa trocka 1677 – 1679 r., k. 711v.

³⁹ Ibidem, k. 717. W całej abjuracie przeważają majątki jednodymowe, zob. k. 735 – 738v.

⁴⁰ Więcej o samej postaci: S.W. Dumin, *Tatarskie kniazia w Wielkim Księstwie Litewskim*, ABS XX: 1989, s. 25, M. Nagielski, *Liczebność i organizacja gwardii przybojowej i komputowej za ostatniego Wazy (1648 – 1668)*, Warszawa 1989, s. 101.

⁴¹ Zob. J. Ochmański, *Szlachta żmudzka ...*, s. 205, przyp. 15.

⁴² E. Rostworowski, *Ilu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty?*, „Kwartalnik Historyczny” XCIV: 1988, z. 3, s. 27.

⁴³ Samuel Aziulewicz odpowiadał przed sądem skarbowym województwa trockiego, gdyż zapłacił, podług abjuraty, podatek za 4 dymy, w rzeczywistości zaś władał 6 dymami, LPAH, SA-5951, k. 219 – 220.

⁴⁴ Źródłem — z uwagi na niewielką reprezentatywność — pomocniczym mogą być 4 abjuraty pogłównego powiatu trockiego z 1662 r., BUWil, F. 7, księga grodzka trocka 1661 – 1665 r., k. 2073 – 2074. Wykazują one 6, 4, 17, 7 osób stanu prostego, podlegających również opodatkowaniu. Przyjmując przeciętną wielkość rodziny na 6,5 głowy, otrzymujemy 1 – 2 rodziny. Jest to więc, w tym wypadku, poziom zamożności nieco wyższy niż drobnej szlachty bez poddanych.

⁴⁵ St. Dumin, *Litowskie tatarzy na Smoleńszczyźnie*, mszps., s. 5.

⁴⁶ Ibidem, s. 17.

Dokładniejsze dane — dzięki sprawniejszej administracji i częstym lustracjom — dotyczą wielkości tatarskich folwarków w dobrach magnackich. W dobrach radziwiłowskich wielkość tatarskiego folwarku, z którego wystawiano 1 konia, wynosiła 5, rzadziej 3, 4 lub 6 włók. W należących do włości birżańskiej Niutanach na Tatara wypadały po 4 włóki, na 16 włók przypadało 11 poddanych⁴⁷. W 1632 r. w Pleszewiczach i innych majątkach księstwa nieświeskiego Albrycht Władysław Radziwiłł przyjmując Tatarów przydzielił na 24 konie 72 włóki⁴⁸. Rozmiar tatarskiego folwarczku wynosił więc wówczas zasadniczo 3 włóki. Była to kontynuacja wcześniejszej praktyki przyjętej w tym księstwie. W 1597 r. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł nadał, w tychże Pleszewiczach, Tatarom *po trzy włóki na konia*⁴⁹, również w latach 1525 – 1626 tamtejsi Tatarzy wystawiali 10 koni z 30 włók⁵⁰. Taką normę posługi, a więc i przeciętnej wielkości nadania, spotykamy również w latach 1650, 1681 i 1696⁵¹. Po paru pokoleniach, na skutek rozradzania się Tatarów, uposażenie ich zdecydowanie odbiegało od podstawowego unormowania. W 1696 r. w księstwie nieświeskim, we wsi Kaczanowicze, spośród 23 Tatarów: $\frac{1}{4}$ włóki dzierżyło dwóch, $\frac{1}{2}$ włóki — dziewięciu, $\frac{3}{4}$ włóki — jeden Tatar, włókę — ośmiu, $1\frac{1}{2}$ włóki — trzech muzułmanów⁵².

W księstwie słuckim w 1662 r. wielkość folwarku, czyli norma z której Tatar wystawiał 1 konia, wynosić miała 5 włók⁵³. W praktyce jednak, w jednej ze wsi tego księstwa, spośród 49 Tatarów, posiadało: po $\frac{1}{2}$ włóki — pięciu Tatarów, od 1 do $1\frac{1}{2}$ włóki — trzynastu Tatarów, od $1\frac{3}{4}$ do 2 włók — czterech Tatarów, po $2\frac{1}{2}$ włóki — czternastu Tatarów, od 3 do $4\frac{1}{6}$ włóki — pięciu Tatarów, od 5 do $6\frac{1}{2}$ włóki — siedmiu, 10 włók dzierżył tylko jeden osadnik⁵⁴. Przeważały więc gospodarstwa małe — od 1 do $2\frac{1}{2}$ włóki. Norma wynosząca od 3 do 5 włók istniała jedynie w momencie nadania. Potem następował proces rozdrobnienia własności, którego nie zatrzymały restrykcyjne zakazy alienacji i reguły dziedziczenia. Niekiedy Tatarzy, nie mogąc podolać obciążeniom, oddawali całą ziemię lub jej część. Jakub Aleksandrowicz, z posiadanych 5 i $\frac{3}{4}$ włóki, *włók 2 — przez niedostatek zdaje*, jak zanotował inwentarz z 1668 r.⁵⁵ Występowała również tendencja przeciwna — dążenie do powiększania obszaru dzierzonych gruntów. Wedle wspomnianego już inwentarza z 1650 r. Jachno Bohusz Tatarzyn władał 1 włóką, inwentarz z 1673 r. wykazywał już w jego posiadaniu 2 włóki⁵⁶. W praktyce majątności Tatarów osiadłych w dobrach magnackich częściej były mniejsze od założonych 3, 4, czy 5 włók, znacznie rzadziej wielkość taką przekraczały⁵⁷.

⁴⁷ *Instrukcijos feodaliniu valdu administracijai Lietuvoje*, wyd. Z. Kiaupa i J. Kiaupienė, Vilnius 1985, s. 21.

⁴⁸ AGAD, AR XV, teka 1, plik 14, nr 49.

⁴⁹ Ibidem, nr 48.

⁵⁰ AGAD, AR XXV, nr 2666, s. 60. Zob. M. Siekierski, *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania*, ABS XXI: 1992, s. 204.

⁵¹ AGAD, AR XXV, nr 2680, s. 57, nr 2682, s. 71, nr 2670/1, s. 109.

⁵² AGAD, AR XXV, nr 2670/1, s. 17.

⁵³ AGAD, AR XXIII, teka 122, plik 44, s. 78 – 81, zob. też s. 88.

⁵⁴ AGAD, AR XXIII, teka 122, plik 44, s. 28 n.

⁵⁵ AGAD, AR XXIII, teka 122, plik 44, s. 29.

⁵⁶ 1650 r.: AGAD, AR XXV, nr 2680, s. 16; 1673 r.: AGAD, AR XXV, nr 2669/1, k. 26v.

⁵⁷ Zob. *Inwentari magnatskich władenij Bietorussii XVII – XVIII ww. Władenije Timkowiczi*, Mińsk 1982, s. 49, 112, 115, 202.

Wielkość majątków tatarskich w ekonomiach była zróżnicowana i wahała się od ponad 40 do 2 – 3 włók. Najwcześniejsze nadanie Jana Kazimierza na Tatara w ekonomii olickiej opiewało na 10 włók⁵⁸. Wielkość majątków tatarskich powstałych z nadań Jana III w ekonomiach kobryńskiej, brzeskiej i grodzieńskiej zależała początkowo od funkcji pełnionej w chorągwi. Ziemie otrzymywał bowiem dowódca — rotmistrz lub pułkownik, który następnie miał ją dzielić wśród podwładnych. W praktyce — jak stwierdził Jacek Sobczak — rotmistrzowie zatrzymywali sobie więcej ziemi, niż im przysługiwało, ponadto skupowali nadania podkomendnych⁵⁹. W rezultacie największy majątek miał zwykle rotmistrz, nieco mniejsze — porucznik i chorąży. Proces ten spowodował powstanie w ekonomiach szeregu dużych majątków tatarskich. W ekonomii grodzieńskiej — przykładowo — spośród 20 wymienionych majątków dwa najmniejsze miały po 4 włoki, dwa inne — 6½ i 8 włók, pozostałe: po 12, 15 lub 18 włók, największe zaś po 30, 34 i 41 włók⁶⁰.

W trakcie przeprowadzonej przez Antoniego Tyzenhauza akcji rugowania Tatarów z ekonomii wielkość tych majątków zmalała. Niepełny ich wykaz w ekonomii grodzieńskiej z 1788 r. wykazuje, iż największe folwarki miały 22 i 20 włók⁶¹. Być może wykorzystanie szerszego materiału, sprzed tyzenhauzowskiej reformy i po niej, ukáže inny obraz. Również w ekonomii brzeskiej największe folwarki niewiele przekraczały 40 włók⁶². Folwarki duże stanowiły zdecydowaną mniejszość, dominowały — małe bądź średnie (do 10 włók). Wielkość majątków tatarskich nie była stała. Zarówno zmniejszała się jak i zwiększała, niekiedy w wyniku zawłaszczenia gruntów bez tytułu prawnego⁶³.

Inny zgoła obraz przedstawiały grunta zajęte przez — nie pełniących służby gospodarskiej — tatarskich mieszkańców miast⁶⁴. W Pińsku domy prostych Tatarów zajmowały 3 *pręty sielidebne*⁶⁵. W Iwii — prywatnym mieście Radziwiłłów, stare siedziby Tatarów obejmowały każda po 1 *pręcie*, ponadto każda miała jednoprętowy ogród. W jednym przypadku ogród ów obejmował 8 *prętów*⁶⁶. Tegoż roku wyznaczono im nowe, znacznie obszerniejsze posiadłości: *sielidby* i *ogrody* — po 10 *prętów*⁶⁷. Po pożarze Iwii, wyznaczono Tatarom, w latach 1597 – 1598, 33-prętowe place. Czterech z nich otrzymało po 2 takie place, dwóch — po półtora placu, czyli po 49½ *pręta*, ośmiu zaś po 33 *pręty*. Jeden przyjął, w zamian za czynsz 5 morgów i 19 *prętów*⁶⁸. Wielkość

⁵⁸ BLAN, F. 5-A25-4504, k. 1.

⁵⁹ J. Sobczak, *Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” XXXIX: 1987, z. 1, s. 51.

⁶⁰ AGAD, Archiwum Tyzenhauzów, D-6/24, k. 291 – 291 v.

⁶¹ BLAN, F. 11 – 20, k. 74 – 77 v.

⁶² Koszoły miały np. w 1763 r. 42 włoki, AWAK V, nr 35, s. 399 – 400.

⁶³ Zob. ibidem, s. 363 – 365.

⁶⁴ Należy ich wyraźnie odróżnić od zamieszkałych w miastach Tatarów gospodarskich. Nie czynił tego — jak się wydaje — P. Borawski, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, LSP II: 1987, s. 206 n. Zob. np. AGAD, AR XXIX, nr 166, s. 2 – 3.

⁶⁵ *Piscowaja kniga bywszego pinskogo starostwa*, t. I, Wilno 1874, s. 30.

⁶⁶ AGAD, AR XXV, nr 1467, k. 6 v.

⁶⁷ Ibidem, k. 14.

⁶⁸ AGAD, AR XXV, nr 1468, k. 9 v., 14.

posiadłości tatarskich w miastach była, również w następnych stuleciach, przeciętna⁶⁹. Posiadłości opuszczone obejmowali, w niezmiennionej wielkości, chrześcijanie bądź Żydzi⁷⁰.

Tatarzy *prości* zamieszkali we wsiach mieli gospodarstwa nie różniące się wielkością od gospodarstw sąsiadów-chrześcijan⁷¹. Grupą najmniej zauważalną byli *Tatarowie, którzy tylko domami mieszkają, a ziemię pod sobą nie mają* — jak to określił zjazd wołkowsky w 1577 r.⁷²

Również testamenty potwierdzają tezę o niewielkiej zamożności ich muzułmańskich autorów. Testatorzy o zamożności zbliżonej do średnioszlacheckiej są nieliczni. Rzadko wyszczególniali oni w swych rozporządzeniach *złoto, srebro, rynsztunek wojenny wszelaki*⁷³ czy *złoto, srebro, suknie, miedź*⁷⁴. Stwierdzenie, iż testator zapisuje *ubogą majątność swoją*⁷⁵ było nie tylko dowodem pokory, czy zastosowania formularza testamentu, lecz często odzwierciedlało rzeczywisty stan majątku. Porównywanie wydatków na pogrzeby tatarskie i szlacheckie wykazuje znacznie mniejsze legaty muzułmanów. Wynikało to nie tylko z zasad wiary, ale — może przede wszystkim — z ubóstwa⁷⁶.

Wśród 16 tatarskich testatorów z terenu województwa trockiego dominowali właściciele jednego, najczęściej niewielkiego, folwarczku⁷⁷. Osoby sporządzające testamenty stanowią najczęściej elitę, przynajmniej majątkową, grupy społecznej. Można więc ostrożnie stwierdzić, że tatarska elita była niezbyt majątna.

Tezę tę potwierdza przegląd zastawów. Tatarzy najczęściej (w ok. 90% przypadków) występowali jako zastawcy. Sumy zastawów w XVII wieku nie przekraczały — przeciętnie — 100 złotych. Spośród 25 dokumentów różnych transakcji dotyczących tatarskiej wsi Mereszłany w 19 przypadkach wartość zobowiązania nie przekraczała 50 złotych. Raz tylko wynosiła 620 złotych⁷⁸. Podobne wnioski wysnuć można z, co prawda niezbyt szerokiego, zestawienia, które sporządził Edvardas Gorodeckas dla powiatu grodzień-

⁶⁹ Por. *Istorijos Archyvas*, t. I, wyd. K. Jablonskis, Kaunas 1934, s. 182, 323 n., 566 n.; BLAN, F. 198 – 163, k. 2, 1764 r., *Inwentari magnatskich władców Białorusii XVII – XVIII ww. Władzenie Timkowiczi*, s. 92, *Władzenie Smorgon'*, Minsk 1977, s. 200 – 201. Liczne dane: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, Warszawa 1989, s. 249 n., 269 n.

⁷⁰ Jak np. w Raduniu w 1760 i 1764 r., BLAN, F. 11 – 30, k. 5v. – 6v.; F. 11 – 37.

⁷¹ Np. AWAK XIV, s. 160.

⁷² Cyt. wg AGAD, AR II, księga 22, s. 608, tekst ruski: AWAK III, s. 273.

⁷³ AWAK XXXI, nr 198, s. 324.

⁷⁴ *Biržu dvaro teismo knygos*, wyd. V. Raudeliūnas i R. Firkovičius, Vilnius 1982, s. 322. Dyspozycja taka wynika — chyba — z formularza, wcześniej bowiem testator nakazywał żonie, celem wypłaty legatów: *A ponieważ sumy gotowej nie mam, zostawuję i leguję szablę oprawną w srebro, rządzik srebrny, aby te dwie rzeczy przedawszy rozdała*.

⁷⁵ AWAK XXXI, nr 233, 195.

⁷⁶ Najczęściej zadowalano się nakazem, aby pogrzeb odbył się według zasad wiary, co z góry zakładało — chyba — brak rozrzutności, zob. *Istoriko-juridiczeskije materialy izwleczennyye iz aktowych knig guberni witebskoj i mogilewskoj*, t. XXV, Witebsk 1894, s. 404, AWAK XXXI, s. 317. Postanawiał tak nawet względnie bogaty książę Alej Kalina, AWAK XXXI, s. 324.

⁷⁷ AWAK XXXI, nr 193, 195, 198, 203, 215, 227, 253, 295, 296, 311; BUWil, F. 7, księgi: grodzka trocka 1661 – 1665, dokument z 28 VII 1661, ziemska trocka 1662 – 1664, k. 261, nr 5959, k. 564, 1759 r. nr 12/5966, k. 610 – 610v., LCPAH, SA-5939, k. 194, SA-5951, k. 401.

⁷⁸ BLAN, F. 21-1623.

skiego w I połowie XVI wieku⁷⁹. W umowach pożyczki wysokość świadczenia była dwukrotnie niższa w przypadku Tatarów, niż szlachty-chrześcijan. Wydaje się również, iż niewielka ilość tatarskich wierzycieli wynikała nie tylko z niezbyt wielkiej liczebności Tatarów na Grodzieńszczyźnie, lecz również z braku swobodnych zasobów finansowych, umożliwiających im udzielanie pożyczek.

W stosunkach finansowych z Tatarami przeważały sumy niewielkie. Świadczyłoby to o ostrożności zastawców i zastawników. Dowodziłoby jednak również małych rozmiarów majątków Tatarów gospodarskich. Majątki większe były nieliczne podobnie jak nieliczni byli właściciele dysponujący większą gotówką⁸⁰.

Podsumowując, można stwierdzić: Tatarzy uprzywilejowani — pod względem majątności, równi byli w swej masie szlachcie bez poddanych. Tylko zamożniejsi mieli po kilku włościan. Podobnie wyglądała sytuacja w dobrach prywatnych. Tatarzy w ekonomiach królewskich byli — w tym aspekcie — dzięki zapobiegliwości swoich dowódców, bardziej zróżnicowani. Z kolei muzułmanie *prostego stanu* równi byli, ze względu na zamożność, chrześcijanom takiej kondycji.

⁷⁹ E.P. Gorodeckas, *Dotgowyje sdielki w Wielikim Kniażestwie Litowskom w sieriedinie XVI w.*, „Lietuvos TSR MA darbai”, A Serija, 1982, t. 1 (78), s. 74, tab. 2.

⁸⁰ Choć zdarzali się i tacy. W 1663 r. Mustafa Baranowski pożyczył podstolemu dorpackiemu Jerzemu Rajeckiemu 4 000 zł, AWAK XXXI, nr 214.